

ПСИХОНОЕТИКА: ПРОБЛЕМА КОРЕЛЯЦІЇ ПСИХОЛОГОСПРЯМОВАНИХ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті досліджується зв'язки між літературознавством та психологією у всьому спектрі її мистецькоспрямованих проявів та їх роль у розвитку гуманітарної парадигми знань у сучасному світі.

Глобалізація світу на межі II – III тисячоліть – факт незаперечний, а для гуманітарної сфери – невтішний. Індустріалізація, розвиток інформаційних технологій, роботизація нівелюють індивідуальність, руйнують антропоцентричний ідеал, деформують цінності. В таких умовах говорити про розвій гуманітарних наук можна лише з певною мірою застереження. Часто це є видаванням бажаного за дійсне, коли самодостатність науки визначається високим рівнем самооцінки вчених, котрі її рухають, а не прикладними технологіями, які оприявнюють здобутки, визначають її місце в житті окремої людини і соціуму в цілому. Літературознавству у цьому відношенні пощастило найменше, оскільки предмет його досліджень – література – чи не найбільше авторитету втратив із появою аудіо-, відео-, кіновидів мистецтва, конкурувати з яким виявилось дуже її дуже непросто, а практичність одержаних результатів значною мірою віддалилася від суб'єкта сприйняття – реципієнта – знову ж таки через зниження популярності художньої літератури. Вихід із цієї ситуації, на наш погляд, полягає у кореляції здобутків різних галузей знання. Людиноспрямованість яких визначається не лише ефемерною тезою «несення духовних цінностей» (цілковито усвідомляю її «крамольність»), але й прикладною, хоч і не матеріалізованою в

предметах побуту, суттю: психоаналітичністю, спромогою реального впливу на формування і функціонування психічних процесів у читача, психокорекцією та психорелаксацією, зумовленою естетикою процесів, що перебігають в душі письменника.

Зрозуміла річ, психологічній науці у цьому тандемі належить провідне місце. Дослідження зв'язків між літературознавством та психологією у всьому спектрі її мистецькоспрямованих проявів та їх роль у розвитку гуманітарної парадигми знань в сучасному світі, визначення тенденцій нової галузі інтегрованого знання, яку ми визначаємо як психопостика, і є **предметом** осмислення у нашій статті. **Завданнями** – окреслення історіографії проблеми, визначення головних точок доторку на синхронічному рівні.

Витоки синтезу психології та літературознавства слід шукати вже в античності, у філософському поєднанні існуючих на той час знань. Сама постановка питання про природу художньої творчості, відбирання її основ у «волі богів» і перенесення Аристотелем у сферу людської психіки, коли власне психологічні категорії **фантазія, уява, домисел** увійшли в науковий обіг як мистецькотворчі фактори, дозволяє говорити про більше як двохтисячолітній шлях становлення психологоспрямованого літературознавства.

З того часу на рівні наукового осмислення цієї проблеми маємо лише окремі штрихи до ще не створеної картини. Середньовіччя, доба Відродження, Бароко, класицизм, сентименталізм, романтизм не дали, на жаль, в науковому плані яскравих зразків синтезу, хоча на текстуальному рівні матеріал для осмислення у плані взаємодії психічних процесів і мистецтва історія літератури давала постійно.

Активізація зближення відбулася в другій половині ХІХ століття з приходом реалізму, а особливо – модернізму, і з розвитком власне психології як науки. З'явилися відчутні імпульси, які потребували взаємодії літературознавчих потуг із науково психологічними. Про об'єктивність і підготовленість науки до цієї потреби свідчить практично одночасна, причому без будь-яких натяків на запозичення, поява двох праць, у яких актуалізується залучення психологічних досліджень у літературознавстві. Маю на увазі «Естопсихологію» Е. Геннекена та «Із секретів поетичної творчості» І. Франка. Не аналізуючи, за браком місця, обидві праці, відзначимо їх близькість у постановці завдань та демонстрації можливостей глибшого осягнення

поетики літературного твору за умови проникнення в тайни психіки його автора.

Не можна недооцінювати в цьому плані й серйозних досягнень Харківської психологічної школи, зокрема, О. Потебні та Д. Овсяннико-Куликовського. Якщо праця «Думка й мова» першого актуалізована в сучасному науковому дискурсі, хоч і осмислюється скоріше в теоретичному плані, ніж застосовується на практиці, то «Психологія думки й почуття. Художня творчість» другого – потребує детального й скрупульозного вивчення, оскільки дає серйозні методичні та методологічні імпульси при досягненні поетики творчості окремого письменника та літературного твору. У контексті поставленої у статті проблеми саме Д. Овсяннико-Куликовський чи не найближче стоїть до розробки засад **психопоетики**, котра дозволить вийти на поглиблене осмислення художності крізь призму психіки письменника і навпаки – досягнути психічну іпостась митця завдяки поетикальним особливостям його творчості.

Перерваність започаткованих Е. Геннекеном, і. Франком, Д. Овсяннико-Куликовським тенденцій, які виразно набули форми до оптимальності у вирішенні проблеми кореляції, зумовлена, на наш погляд, появою психоаналізу З. Фрейда. «Епідемія психоаналізу» (Левчук) стала найепідемічнішим та найекстремальнішим щодо впровадження й, відповідно, щодо рецепції, напрямом психологічних досліджень, котрий мав вплив як на розвиток психіатричної науки, так і на мистецтво цілого ХХ ст. Із Фрейдом погоджувалися, його заперечували, але не помічати не могли. Популярність його на межі ХІХ – ХХ століть можна порівняти хіба з Ф. Ніцше.

Тож зерна істини, закладені вищеназваними попередниками та сучасниками, залишилися лежати в сухому ґрунті. Не «зволожила» його й відкритість часів незалежності, коли в науковий обіг було повернуто фрейдизм у сукупності з його дітищами – аналітичною психологією, герменевтикою, структуралізмом, феміністичною критикою тощо. Запізнілий на пострадянських теренах психоаналітичний бум породив цілу низку наукових і псевдонаукових інтерпретацій. Психоаналіз став панацеєю у сфері синтезу мистецтвознавчих та психологічних студій. Як наслідок саме фрейдизм та постфрейдистські технології стали в добу відродження української державності предметом активного наукового осмислення, **протиіагою** до соціально спрямованих методів

досліджень, котрі панували до цього в науковій метаметодології (Левчук).

Одним із найпопулярніших сьогодні видань, де простежується процес поєднання здобутків власне психоаналізу та літературознавства, став однойменний посібник Н. Зборовської [Ошибка! Источник ссылки не найден.]. Не менш важливим джерелом осмислення місця психоаналізу у мистецтвознавстві та мистецькій практиці і літературі, зокрема, є і книга Л. Левчук «Психоаналіз: історія, теорія, мистецька практика» [Ошибка! Источник ссылки не найден.], де підсумовується багаторічне зацікавлення авторки досліджуваною проблемою. Обидва підручники відкривають широкому загалу засади й принципи функціонування модного на початку ХХ століття напрямку досліджень психіки людини і відродженої моди на нього – на початку ХХІ століття. Але в обох випадках спостерігаємо тенденцію *абсолютизації, універсалізації* психоаналізу, його *незаперечну визначальність* при підходах до мистецьких явищ.

Не заперечуючи суперважливість ролі самого психоаналізу в гуманітарній сфері сучасності, зауважимо певну однобічність його спрямування, нездатність охопити *увесь* спектр проявів психічного буття людини, а, відповідно, й результатів її психічної діяльності, серед яких творчість займає серйозне місце. Тобто, психоаналітичний підхід до літературних явищ, на наш погляд, цілком можливий, але він *не вичерпує* ні поглядів на психіку людини, ні поглядів на її творіння. При цьому не слід забувати, що психоаналіз (у фрейдистському та постфрейдистському варіантах) через зазначену односторонність розуміння психічних процесів піддавався серйозній критиці опонентів вже у час його зародження та активного впровадження. І зумовлено це не тільки конфліктом з «ортодоксальним марксизмом», про який говорить Н. Зборовська [Ошибка! Источник ссылки не найден., 333-335], але й невідповідністю із засадами психологічної науки в цілому. Аргументи, які не заперечують, але коригують позицію прихильників психоаналізу, досить точно сформульовані Л. Виготським – практичним учасником тих процесів, – котрий уможливило використання методу, якщо його представники відмовляться *“від деяких основних і первородних гріхів самої теорії, якщо поруч з несвідомим стануть враховувати і свідоме не як суто пасивний, але і як самостійно активний фактор, якщо зуміють пояснити дію художньої форми, побачивши в ній не тільки фасад, але й найважливіший механізм*

мистецтва: якщо, наразі, відмовившись від пансексуалізму й інфантильності, зможуть внести в коло свого дослідження «се людське життя, а не лише його первинні і схематичні конфлікти» [Ошибка! Источник ссылки не найден.]. (Підкреслення наше – С.М.).

Відзначимо, що бум психоаналізу на межі ХХ – ХХІ ст. дещо знівельював і здобутки галузі наукового знання, яка вже номінаційно відповідає принципам поєднання із літературознавством, – психології творчості. Речником її засад і принципів став вгадуваний вище Л. Виготський. Його праця «Психологія мистецтва», написана в 20-х роках, стала одразу після виходу у світ (1965) своєрідним ковтком чистого повітря для дослідників, котрі захлиналися від необхідності соціологізаторства. У той же час, і вона не давала остаточних відповідей на питання про діалектику зв'язку між власне психологічною наукою і літературознавством. Причина тому, на наш погляд, – у відстороненні від аналізу *особистісних* проявів художника. Як зауважує Є. Басін, «звертаючись до твору дослідник передає відповідну йому психологію (автора, глядача, слухача) і закони, які нею керують. **На жаль, Л. Виготський** (а услід за ним і його послідовники – С.М.) *обмежив свою задачу лише аналізом „психічної реакції”, а не особистості (митця, реципієнта)*» [Ошибка! Источник ссылки не найден., 5]. (Підкреслення наше – С.М.). Підтвердженням тому є й думка Б. Ананьєва, який стверджує, що дослідження вченого не розкриває глибоко закономірності процесу літературної творчості: «Виготський – прекрасний психолог, однак у своїй роботі він абсолютно ігнорує особистісний принцип при дослідженні закономірностей психології мистецтва. Між тим психологія мистецтва не може бути без аналізу особистості творця». [Ошибка! Источник ссылки не найден., 236] (Підкреслення наше – С.М.).

Наукове пояснення своєрідного „відчуження” психології творчості й літературознавства від постаті творця можна пояснити зміною, починаючи з 20-х років ХХ ст., орієнтирів у напрямку від автора до тексту (формальна школа, структуралізм, герменевтика). Не можна сказати, що подібний підхід наближає до розкриття тасмниць поетики. Та й подальший розвиток самої психології творчості, котра послуговувалася їх здобутками, незважаючи на видиму, на перший погляд, масштабність досліджень, по суті, не дав остаточних відповідей на питання ні про природу художньої творчості, ні про особливості

власне художності, які від тієї природи прямо залежні. Причина цьому проста – дослідницький інтерес психологів творчості обмежувався та й досі обмежується головним чином природою творчого акту та чинників, що його стимулюють – проблемами натхнення, таланту, майстерності і т.п. Як зауважує досить авторитетна у цій галузі вчена Н. Рождественська (і виходячи із розглянутих нами робіт, це не лише її думка): „діагностика і розвиток художніх здібностей – це одна із центральних проблем психології творчості” [Ошибка! Источник ссылки не найден., 105]. (Підкреслення наше – С.М.). І справді, у більшості праць із психології творчості за мету ставиться прогнозування творчих потенцій, виявлення здібностей, а матеріал – художня творчість – служить скоріше ілюстрацією творчих можливостей митця постфактум. Натомість формування його психосвіту, психоструктура особистості, а відповідно і наслідки її діяльності, які перебувають у прямій залежності один від одного, залишаються за межами вивчення психології творчості. Разом із відсутністю уваги до форми, про що зауважує перший президент Російського психоаналітичного товариства І. Єрмаков [Ошибка! Источник ссылки не найден., 159], продуктивна на перший погляд галузь, не відповідає доконечно завданням, які стоять перед літературознавством.

Рух психологічної думки від фрейдизму, аналітичної психології, психології творчості до новітніх напрямків ХХ ст., зокрема, гештальтпсихології (Вертгеймер, Келер, Левін), біхевіоризму (Уотсон, Міллер, Скіннер, Холл), когнітивної та гуманістичної психології (Маслоу, Роджерс, Олпорт, Роменець, Франкл), діяльнісного підходу (Виготський, Леонтьєв, Рубінштейн, Костюк), егопсихології (Еріксон, Фромм, Хорні) дозволяє говорити про багатство того невичерпного джерела, яке називають душею, а, відповідно, й про множинність підходів при оцінці її проявів, зокрема, літературної творчості. Але обмежитись лише одним, нехай і найоригінальнішим, підходом при осмисленні особливостей поетики художнього твору крізь призму психологічної структури його автора буде помилкою.

Вихід із ситуації вбачаю в необхідності повноформатної кореляції здобутків психологічної науки та літературознавства з урахуванням традиційних та нових досягнень, які враховують увесь спектр психічного буття письменника, дозволяють окреслити його особистість на рівні темпераменту, свідомої та підсвідомої сфер, а також

простежити особливості художності, які тією психологічною суттю породжені. Переконали, що виконання цього завдання можливе за умови переосмислення окремих літературознавчих категорій. Зокрема, відмова від традиційної – «образ автора», яка не дозволяє вповні досягнути інтенції письменника через можливу заангажованість підпорядкування позахудожнім факторам тощо, і використання психологічно вмотивованої – «особистість автора», яка повертає пошуки дослідника від художнього утворення до достовірно існуючої і реально впливаючої на творення художності психічної структури. Разом з тим, серйозного осмислення потребує категорія «психологізм», котра, як показує моніторинг найновіших теоретичних видань, – явище скоріше заявлене, ніж розроблене. Від часу появи «Етюдів про психологізм літератури» В. Фашенка [Ошибка! Источник ссылки не найден.] практично не відбулося оновлення системи прийомів психологізму, а, відповідно, й розмова про поетику текстів, які випадають із парадигми блискуче дослідженої вчезим, ризикує бути недовершеною.

Разом названі категорії підпорядковуються, у відповідності до нашого задуму, **психопоезиці** – галузі наукового знання, окремому розділу літературознавчої науки про засади й принципи функціонування літературного твору як складного антропоцентричного утворення, зумовленого комплексом психофізіологічних характеристик та психічних процесів окремого митця та літературного напрямку. У ньому обсервуються знання психічної структури письменника на рівні **темпераменту, емоційно-вольової сфери, свідомості та підсвідомого буття душі** і розуміння особливостей художності на рівні психологічності зображення. Матеріалом обсервації постають тексти **психобіографічного** та **психоавтобіографічного** характеру, які об'єднують поняттям **мегатекст** – літературні твори самого письменника, у яких він прямо чи опосередковано відбиває інформацію про особистий психосвіт, та мемуари самого письменника й оточення, які можуть пролити світло на особливості його психічного буття: щоденники, листи, автобіографії, сповіді, нотатки, спогади тощо. Реконструкція психологічної структури особистості автора на зазначеному матеріалі дозволяє, на нашу думку, виразніше окреслити прийоми психологізації тексту, наблизитися до розуміння його поетики. Подальші дослідження передбачають застосування окресленої

методології при реконструкції психопортрета доби модернізму, як найбільш вдячного текстового матеріалу.

Бібліографічні посилання

1. Ананьев Б. Задачи психологии искусства // Художественное творчество / Сборник. – Л.: ЛГУ, 1983. – 278с.
2. Басин Е. „Двуликий Янус” (о природе творческой личности). – М.: Магистр, 1996. – 216с.
3. Выготский Л. Психология искусства. – М.: Педагогика, 1987. – 480с.
4. Ермаков И. Психоанализ литературы. Пушкин. Гоголь. Достоевский. – М.: Новое литературное обозрение, 1999. –386с.
5. Зборевська Н. Психоаналіз і літературознавство: Посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 392 с.
6. Левчук Л. Психоаналіз: історія, теорія, мистецька практика. – К.: Либідь, 2002. – 255 с.
7. Рождественская Н. Проблемы и поиски в изучении художественных способностей // Художественное творчество: Сборник. – Л.: ЛГУ, 1983. –316с.
8. Фашенко В. У глибинах людського буття: Літературознавчі студії. – Одеса: Маяк, 2005. – 640 с.